

"מתהלך בתמו צדיק, אשרי בניו אחריו" (משלי כ', ז)

הגדרת המשימה הייחודית לחינוך הממלכתי-דתי על "דרכים לחיזוק האמונה וההכרה הדתית באוכלוסיות החמ"ד" מבליטה את הצורך להתייחס לאוכלוסיות שונות ולהכיר את התהליכים המתרחשים בקרבן בזיקה לאמונה ולהכרה דתית. לכאורה אין לקבל גישה זו. וכי הזיקה לאמונה תלויה בציבור? האם אין האמונה עניינו האישי ביותר של המאמין? ואפילו יש מחויבות כללית של ציבור לאמונות ודיעות, היש בכוחה של זו לחייב את הלבבות של הפרטים? והרי האמונה ממלאת את נפשו של המאמין, תופסת את כל לבו והווייתו, ובוודאי תכריע בקרבו גם תחושות ורגשות כלפי ציבור וחברה שלא יתאימו להכרעתו האישית. ולא חשוב כיצד קיבל המאמין את הכרעתו, בין אם היא פרי ניסיון אישי חווייתי, תוצאה של לבטי נפש ומאבקים פנימיים, מסקנה מדיאלוג אינטימי נסתר בינו לבין קונו, בינו לבין עצמו, בין אם הושגה בדרך אחרת; על כל פנים אמונה כזאת ודאי טעונה אנרגיה רוחנית, המתגברת על רגשי האמפטיה והסולידריות שלו עם ציבור זה או אחר.

"והאמין בה', ויחשבה לו צדקה" (בראשית ט"ו, ו)

גדול המאמינים, מבשר האמונה בבורא יתברך, היה אברהם אבינו ע"ה, ואלמלא התגבר על רגשי הסולידריות שלו עם סביבתו ואף על תכונתו היסודית לאהוב את כל הבריות, לא היה מגיע לאמונה. וגם אחרי שהכריע נגד סביבתו, דרכו הייתה רצופה מבחנים אישיים קשים עד כדי עקידת בנו יחידו; ובעמידתו בכל הניסיונות נתן ביטוי לעצמת הכרעתו האישית הראשונית ומחויבותו לאמונה טהורה וזכה. על-כן זכה לכינוי המיוחד של אוהב ה' (ישעיה מ"א, ח; דה"ב כ', ז), וכן עבד ה' (תהלים ק"ה, ו; ק"ה, מב). אולם אפשר, שאין לקבל את הדגם של אברהם המאמין כאפשרי לחיקוי, משום שלמרות שאיפתנו לזכך אמונתנו ולהעצימה, לא נוכל להגיע לדרגתו של אברהם "העבריי" – שהיה מעבר אחד וכל העולם מן העבר השני. ועל כל פנים, אין הדבר נדרש מאתנו, כי אחד היה אברהם, ואף הקב"ה כינהו "אחד" בגלל דרגתו המיוחדת באמונה, כפי שמעיד ישע"ה הנביא (נ"א, א-ב): "שמעו אלי רדפי צדק, מבקשי ה', הביטו אל צור חצבתם... הביטו אל אברהם אביכם... כי אחד קראתיו ואברכהו וארבהו" (וכן ראה יחזקאל ל"ג, כד).

אולם מן האחד הזה, שפרץ את המחסום החברתי ועמד בכל המבחנים, נסללה הדרך לאמונה של צאצאיו הרבים, השמחים להזדהות עם דמותו ולשתף את עצמם בברית שהוא כרת עם הבורא יתברך.

רגשי הזדהות אלה עושים את אמונתנו ממשית יותר וטהורה, בלי שיהיה הכרח להעמידה שוב במבחנים הקשים, כפי שנתנסה הראשון לבני הברית. אפשרות

הצטרפותנו לברית אבות זו, הייתה גם אחד הגורמים לבחירת ה' באברהם "כי ידעתינו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו, ושמו דרך ה'..." (בראשית י"ח, יט). (וראו לעיין בדבריו של הגר"ד סולובייצ'יק, בספר **המש דרשות**, מכון טל אורות, ירושלים תשל"ד, עמ' 94).

ואולם הליכה בדרכו הסלולה של אברהם אין משמעה הליכה עיוורת, שכן גם כדי להזדהות ולהבין את משמעות הצטרפותנו לברית שכרת בעבורנו אברהם אבינו ע"ה, צריך אדם לעשות מאמץ אינטלקטואלי. וקל וחומר למי שמבקש להגיע להכרה דתית עמוקה יותר ולהתבוננות רצינית בתהליך שעבר אברהם בדרכו לאמונה צרופה ובלתי ניתנת לערעור מצד השכל האנושי. (על מקומה של ההכרה הדתית השכלית, מול אמונת הלב, עיין בספרו של ר"י גולדשמידט, **פרקי הגות וחינוך**, בהוצאת אגף החינוך הדתי משרד החינוך והתרבות, ירושלים תשד"ס, עמ' 306-312).

ואמנם יש משקל רב להיבטים חברתיים ופסיכולוגיים בגיבוש דפוסי התנהגות האדם ובעיצוב אמונותיו והשקפותיו. בני אברהם יכולים להאמין באלוקי אברהם, משום שהם משתכנעים מדרכו, משום שהם סופגים מרוחו הקדושה ומתאוים להיות חלק ממנה ולטעום טעמה, או משום רצונם להיות שותפים בבריתו בהכרה או בחווייה. הצטרפות הבנים לאמונת אביהם אפשרית אפוא הן על בסיס הבנתה והן מתוך רצון עז להיות שותף בחוויית הברית הראשונית, ומתוך דאגה להמשך קיומה ולרציפותה.

שלמה המלך הגדיר דרך אמונית זו במשלי כ', ז: "מתהלך בתמו צדיק, אשרי בניו אחריו"; בנים, הגדלים ומתחנכים לאור דמות של אב ההולך תמים ופועל צדק, נוטים להמשיך בדרכו אחריו מתוך תחושה של אושר. הדוגמא החינוכית של אב תמים דרך ועקבי עדיפה על הטפות חסרות תועלת ואפילו על דיאלוג אינטלקטואלי, אם אינו מעוגן בהתנהגות ובאישיות. (ועיין בפירושו של ה"י קיל לפסוק זה בסדרת "**דעת מקרא**", המציין חשיבות סמיכות הפסוק לקודמו, העוסק באנשי "חסד ואמונה המזכים את בעלי בריתם").

"ויאמן העם" (שמות ד', לא)

לחוויה הקשורה בהתרוממות רוח כללית של ציבור שלם יש אפקט רב מבחינה אמונית. חוויית ההמון החוגג ופוצח בקול רינה ותודה (תהלים מ"ב, ה) מטביעה חותם עמוק על הציבור לדורי דורות. וזו נובעת לא רק מן התוכן החווייתי ורישומיו הרגשיים והמוסריים, אלא גם מעצם התרחשותה של החוויה "ברוב עם הדרת מלך" (משלי י"ד, כח).

חוויית שירת הים, הבוקעת מפני עם שלם, היא ביטוי לשיא בהתפעלות אדירה שסחפה את כל העם, שצפה בחוויית ה' ההולך לפניו. התרגשות המקבילה לדרגה נבואית, שתוצאתה היא: "וירא ישראל את ה' הגדולה אשר עשה ה' במצרים וייראו העם את ה' ויאמינו בה' ובמשה עבדו" (שמות י"ד, לא).

מעמד עילאי יחידאי כזה גורם להזדככות כללית, וגם מי שפקפק קודם לכן בענייני אמונה, ולא היה שלם ותמים עם ה', מיד מהרהר בתשובה. כי בכל הוא להיות חלק מן הקהל הקדוש, שלא יחסר אף כלי אחד בתזמורת הגדולה, שלא ייעדר אף צליל וקול

מן המקהלה האדירה של מהללי ה' כי גאה גאה. מעמדות אלה של שירת האמונה הכללית – הישראלית רוכזו במכילתא בשלח, על שירת הים, ומסקנתה היא: "... אתה מוצא שלא נגאלו ישראל ממצרים אלא בשכר האמונה, שנאמר: 'ויאמן העם' (שמות ד', לא). ... הא גדולה אמונה לפני הקב"ה שבשכר האמונה שרתה עליהם רוח הקודש ואמרו שירה, 'ויאמינו בה', 'אז ישיר משה ובני ישראל'. וכן הוא אומר (תהלים ק"ו): 'ויאמינו בדבריו ישירו תפלתו'."

השכר הרב שניתן על האמונה מוצדק, בידענו שאין היא נתמכת בהכרח על ידי ההיגיון האנושי. זה מתקשר לתכונה יסודית של אומתנו, שבעמדה בהרסיני הכריזה על דרכה "נעשה-ונשמע", וזכתה למעמד מיוחד ולתפקיד מרכזי בעולם.

ויפים לענייננו דברי הגרי"ד סולובייצ'יק (**פרקים במחשבת הרב**, המח' לחינוך ולתרבות תורנית בגולה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 73):

"... לאינטלקט יש גבולות אשר במסגרתם הוא מפעיל את כוחות ההכרה שלו, מטרות החיים נובעות מבפנים, אך האינטלקט מסלק סתירות, מתכנן ביצוע ומנסח הצדקה לוגית. בהיעדר **הרצון העליון**, לא היה היהודי מסוגל לעמוד בהתחייבויותיו כלפי המשמעת התובענית שבשמירת המצוות וכלפי האמונה הבלתי מעורערת בעתיד אומתנו."

"בדעתו יצדיק צדיק עבדי לרבים" (ישעיה נ"ג, יא)

ראינו אפוא, כי יש מקום גם לתהליכים חברתיים-כלליים ולהשפעות של ציבור על הזיקה של הפרט או של רבים לאמונות ודיעות, כשאין ההשפעה באה במישור האינטלקטואלי.

הכוחות, המושכים את לב בני האדם ורוחם, ישפיעו עליהם ויטו את לבם לקרבת אלקים או להתרחקות ממנו. אשר על-כך מן הראוי להתחקות אחרי מגמות חברתיות המתגלות בזיקתן של האוכלוסיות השונות בחברה הדתית ובחמ"ד לדיעות ולקיום תורה ומצוות.

במאמר "דרישת ה'" (**אדר היקר**, עקבי הצאן, עמ' קכ"ו-קכ"ז) עומד הראי"ה קוק זצ"ל על העצלות כגורם מרכזי, המונע מן האדם לדרוש את ה'. מי שאינו נכון לעיין עיון אמתי בדברים, נוטה לאמץ בדיעבד טענות המקטינות את ערך יראת ה', ולהשתמש בהן כתירוץ מלכתחילה שקשה להשתחרר ממנו לאחר מכן. אמנם הרב קוק אמר את הדברים בעיקר על הבנת האור הפנימי של התורה (חכמת הנסתר), אך התופעה, שעליה מצביע הרב, נכונה גם בתחומים אחרים של אמונות ודיעות:

"מניעת דרישת ה' והסרת החפץ מהמדע העיוני היותר מאיר ונשגב, **נעשות בתחילה מעצלות**, מנטיה לדברים רק גסים ומקלות דעת, אבל במשך הזמן, **האומה מתרגלת עם חליה**, ונעשה לה טבע שני, שאף אם תתעורר התעוררות קלושה לשוב להאיר באור הדעת את ה', לא תוכל כל-כך על נקלה; ההרגל של המחשכים, והמאסרים הצרים של הפתונים הדמיוניים לכל הדברים הרמים שהעולם משותת עליהם, עושה את האדם אסור בכבלי ברזל, עד שאם ירצה לפתח את אסוריו, ירגיש בעצמו שהוא נעזב ונחלש..."

...זהו המצב השומם, הבא מרפיון ידים מאורה של תורה, 'נתנני שוממה כל היום דוח' (איכה א', יג), **ולא עוד שידמה שכל חייו המוסריים הינם מחויבים לינק דוקא מציורי הפתיות, מהגינות של עיוורון ואידעת, ואם אור נוגה יופיע, שוב אינו מוצא את דרכו המוסרי, — לא האישי, ולא הלאומי, וקל וחומר שלא הישראלי, — ואם יחפוץ להתאמץ וללכת במסילת הדעת, ידמה לו כאילו עולמו נחשך, וכאילו כל מיתריו נתקו...**

נדגיש שתי תופעות הבולטות בדברי הרב:

1) העצלות הופכת לפילוסופיה המאמצת לה נימוקים להצדקת ההימנעות מדרישת ד', כהרגל שהופך לטבע.

2) אימוץ קו מוסרי, היונק מהיגיון של עיוורון ואידעת, הופך לדרך חיים שקשה מאוד להשתחרר מכבליה ולפרוץ דרך מחשכה לאורה.

אותו בסיס מוסרי הוא היסוד המאפשר קיומה של כל תפיסת חיים. מוסריות זו, המושתתת רק על היכולת המעשית של האדם (כפי כוח השגתו ושכלו), לוקה בחסר ואף נהפכת להרסנית.

רק מוסריות, המבוססת גם על **הרצון העליון**, הצו האלוקי המוחלט, ומונעת על ידיו, היא בגדר "המוסר הטוב, המביא אצילות הנפש, רוממות קדושה ואהבת הבריות..." (אדר היקר, עמ' ל"ו).

הצד המוסרי הקיים בכל תיאוריה נמצא אפילו ב"כפירה", והוא המאפשר לה קיום ומעמד, ואף להתעסף בעטיפה מדעית, כשבעצם הכל מושתת על תפיסה מוסרית שטחית, חלקית ולקויה. (שם ל"ז). (ועיין בניתוחו של פרופי שי רוזנברג, בספרו **תורה ומדע**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 46-49).

למוסריות זו, שאינה נובעת מהצו האלוקי המוחלט, אין קיום לטווח ארוך אצל המוני בני אדם. לא תיתכן מוסריות בלי אמונה, כשם שלא תיתכן אמונה בלי מוסריות, קובע הגרי"ד סולובייצ'יק (פרקים במחשבת הרב, עמ' 146-147).

"סדר מוסרי רלטיביסטי, שהוא יציר אדם, פשוט לא יתמיד, ואי הצלחתה של החילונית המודרנית להניע את האזרח לניהול חיים אֶתיים בחיי הפרט ובחיים הציבוריים מעידה על אמת זו.

... בחשבון הסופי תגבר היהדות המקורית על החילוניים ועל התועים רק בתנאי, שיצמח ממנה משטר ערכים נעלה של אורח חיים מוסרי. עבודת ה' אפשרית רק אם קודם כל נחיה בשלום עם זולתנו, לא תיתכן יהדות בלי מוסריות".

התפרקות

למוסריות חיובית חלקית זו, המתקיימת לטווח קצר בחילוניות ואף בכפירה, יכולים להיות היבטים שונים:

יש המושפעים מגישות הדוגלות בצדק חברתי, בשוויון זכויות או הזדמנויות, מתנועות המתמקדות בהגשמה מעשית של בניין הארץ ויישובה, ויש המעדיפים את חברתם של אידיאליסטים אלו משום שמצאו בהם מעלות נעלות, שלא בלטו אצל אחרים. ויש מאלה, היודעים לבטח מהי דרך האמת, אך מתקשים לחזק ולאמץ את לבם בה', ולחדש בקרבם רוח נכון (תהלים נ"א, יב), ועל-כן הם נתפסים לעצלות מוסרית.

איתור היסוד המוסרי החיובי בדרך השגויה משמש כיסוי להעדפת הנוחות האישית, האינטרס החמרי (בניגוד לרוחניות הטהורה), המשיכה החברתית וכיו"ב, ובכך הוא הופך להנמקה ראציונאלית לבריחה מדרך האמת השלמה.

יש, כמובן, גם הפורקים עול תורה ומצוות, שאינם מתאמצים לתת טעם להתפרקותם מעדי האמונה. עזיבת המסורת בלי לגייס לה נימוק או הצדקה מוסרית או פילוסופית מאפיינת רבים מאלה המצויים בתהליך היקלטות בתרבות חדשה הזרה להם. תהליך התפרקות כזה, שהחל עם תקופת האמנסיפאציה, מתואר על ידי יעקב כץ בספרו "מסורת ומשבר", ותהליכים דומים התרחשו בישראל בעיקר באוכלוסיות העולים מארצות המזרח. כתוצאה מהתפרקות זו התפוררו המסגרות המסורתיות הישנות. ערעור סמכות המסורת בא עם אבדן מעמדן של הדמויות המרכזיות במשפחה ובקהילה, ואת מקומם תפסו אחרים מקבוצת ההתייחסות של התרבות החילונית.

תופעות קשות מתלוות לתהליך ההתפרקות אף מעבר לעזיבת הדרך הדתית והחלפתה בחילוניות, כגון: עבריינות, אלימות, פשיעה וחריגה מנורמות של התנהגות מוסרית המקובלות גם בתרבות החילונית. בשונה מהטיפוס הקודם של התפרקות המתבססת באיצטלא מוסרית, וחוסה בצילה של אמת חלקית הנמצאת בדרך החדשה, אין ההתפרקות מן הסוג האחרון מאופיינת בשיטתיות או בגיבוש רעיונות לפילוסופיה שלמה. "מתפרק" מסוג זה מתוודה ברגעים של אמת שאינו שלם עם עצמו, אך נוטה להדחיק מחשבות כאלה. המצוקה האישית והחברתית שהוא שרוי בה מביאה אותו לפעמים לשימוש בתירוצים חברתיים דחוקים, כמצאיאת פסול גם במיצגים אחדים של המסורת הנעזבת וכיו"ב.

דינאמיקה זו היא המקובלת כהסבר עיקרי לירידה הגדולה באחוזי המתחנכים בחינוך הממלכתי-דתי מסוף שנות ה-60 ועד שנת תשמ"ג. בתקופה זו ירד החמ"ד מכ- 29% לכדי 19% (ובמקביל חלה ירידה גם בחינוך העצמאי מקרוב ל-8% עד 5.8%, ולעומתם חל גידול בחינוך הממלכתי). התבססותם החברתית של בני הדור השני של יוצאי ארצות המזרח בארץ כבר נותנת את אותותיה, ומשנת תשמ"ד החל להיבלם התהליך הני"ל (אשתקד הגיע אחוז המתחנכים בחמ"ד ל-21% ובכיתה א' ל-23%). ההתפתחות האמורה משתקפת גם בפער בין דמויות האבות והבנים מיוצאי ארצות המזרח. אם בעבר היה פער רב בהופעתם ובדמותם הדתית, הרי היום הדמיון רב מהשוני. עולה מדברינו, שכנגד האבחנה של "מחלת ההתפרקות" מן המסורת, כתופעה במישור החברתי, יש להצביע על מזור המצוי באותו מישור – ההתבססות המחזקת ומונעת המשך התפוררות המסגרות הדתיות. המודעות לאפשרות זו תכוון את מאמציו לעידוד תהליך ההתבססות במיוחד תוך כדי היקלטות בתוך החברה הדתית המבוססת, היכולה לשמש דגם חברתי רצוי, הן מבחינה חברתית והן מבחינה דתית.

התפרקות

תהליך שונה התרחש בחברה הדתית הוותיקה והמבוססת, זו שהייתה צריכה לשאת במאמץ הקליטה של אוכלוסיות העולים הרבות, המסמן מגמה חברתית שהשפיעה על זיקתם של בני חברה זו לאמונות ודעות ולדפוסים של התנהגות דתית. עדות לחריפות התופעה ניתן לקבל מבוגרי חינוך המזרחי והחמ"ד בשנות הארבעים

והחמישים. שומרי מצוות שביניהם מציינים, כי רבים מחבריהם לספסל הלימודים לא החזיקו בדרכי אבותיהם. עזיבתם של רבים מאלה לא הייתה בגדר התפרקות בלבד, שהגורם העיקרי לה הוא המשכיה החברתית. לא מעט היו שנטשו את הדרך העולה בית ה' מטעמי התפקרות. בני אלה שפרשו לא הסתפקו בדרך הציונית – דתית של אבותיהם, למרות שהיא עצמה נשאה בדרך כלל אופי של "המרד הקדוש" כנגד מנהיגות דתית שהמשיכה לקדש את הגלות. בדור הצעיר הייתה אחיזה למרד גדול גם כנגד קיום התורה והמדברים בשמה. הדרך של ציונות וחלוציות נראתה בעיני בני אלה שלמה יותר מזו הציונית-דתית, הממזגת שני יסודות (כגון: דתיות ולאומיות, תורה ועבודה), שאיחודם נתפס כפשרנות ובינוניות.

התרפקות

השאיפה לשלמות והסלידה מפשרנות היו המניעים העיקריים גם של הדור הבא בחברה זו, דורם של בני הבנים. החתירה לשלמות פנימית של הדרך הציונית-דתית הביאה להעמקה והרחבה בחיפוש השלמות הכוללת והאחדותית של היסודות המתמזגים וראייתם כהכרחיים לכתחילה בתפיסה כוללת.

הללו ראו את הצורך למוג ולאחד את ציון בתורה או את ההכרח לחבר תורה עם דרך ארץ, במסגרת ההשקפה האחדותית העליונה של ארץ ישראל לעם ישראל על פי תורת ישראל, שיש להגשימה הלכה למעשה.

בנים אלה נטו לקבל את הביקורת על הפשרנות שאפיינה רבים מאנשי המזרחי בדור האבות, ולא נטו להקל ולהסתפק בחצאין, הן במישור הדתי והן במישור הלאומי, ביסוד העיקרי של מרכזיות התורה או ביסודות האחרים המתמזגים בה. הקפדה גדולה יותר ביישוב הארץ ובבנייה באה אצלם בד בבד עם התעצמות דתית כוללת. השתלבות טובה יותר ורבה בחיי העם והמדינה לא רק שאינה יכולה להתבצע תוך כדי פיתוח במרכזיות התורה, אלא הופכת ליעד שיש להשיגו תוך העלאת הרמה בכל המובנים.

דוגמאות אחדות להתרפקות זו על עבודת ה' בכל לבב וידיעתו בכל דרכינו ניתן למצוא בספרי הזכרון לנופלים במערכות ישראל, שמקרב תלמידי ישיבות ההסדר. מדבריהם ומתיאורי דמויותיהם משתקפת אמונה איתנה ויראת שמים כוללת המקיפה את כל ההווה:

1) דני אורליק הי"ד משיבת הר-עציון כותב ("תחת חופת הברזל", בעריכת בנימין איש שלום, הוצאת "מוריה", ירושלים תשל"ה, עמ' 108):

"איך שלא יהיה, כאשר אתה בא לשרת בצה"ל מתוך אידיאולוגיה ומתוך הכרה שאתה עושה בכך מצווה עצומה, הגנת ארץ הקודש, כל השירות מקבל צורה אחרת, ומי יודע, אולי נגיע עוד לדרגה שנראה בפריטי האפסנאות של צה"ל תשמישי קדושה! אולי".

2) אליעזר שפר הי"ד, משיבת הכותל, כותב לפני כניסת השבת בעמדו על משמרתו בהגנת גבול הצפון ("תהילת שפר", ירושלים שבין החומות, ירושלים תשמ"ט, עמ' 285):

"עוד מעט תכנס 'המלכה', ועלי יהיה לקבלה כשאני נושא אפוד ונשק ונוסע

בקומנדקר לאורך הגדר... אני מקווה שהמלכה תתחשב במצבי ותראה בו משמר כבוד.

ובקשר למחויבותו הכפולה הוא כותב:

"תקוותי היא שיתקיים בי מדרש חד"ל לגבי דוד עליו נאמר, 'עדינו העצני', שבשעה שהיה יוצא לקרב היה מתחזק כעץ, ובשעה שהיה לומד תורה היה מעדן עצמו כתולעת. אם, בעזר ה', אצליח לקיים שתי קטיגוריות כה שונות – אדע כי עברתי בכבוד את מבחן הצבא".

תהליך ההתעצמות הדתית של צעירים אלה ניכר אף מן ההופעה החיצונית שהייתה שונה מזו של האבות ושיקפה את המצב החדש. התעצמות – התרפקות זו הייתה חלק מרכזי בתהליך התבססות החברה הדתית ושיפור דמותה בעיני עצמה ובעיני זולתה, ולא רק כתלמידים נאמנים למורי הדרך הציונית, אלא כמובילי החלוציות הציונית החדשה. התבססות זו יכלה לתרום גם להתחזקות דתית של אוכלוסיות העולים שהיו מצויות בתהליך התפרקות דתית, שכן מצאנו שמשקל רב נודע לגורם החברתי בדינאמיקה זו, אלא שבמציאות לא התגלו סימנים רבים להתחזקות מעין זו, ושלושה גורמים עיקריים לדבר:

א. החברה המבוססת הקרובה ביותר, והנחשבת לדגם התייחסות זמין לאוכלוסיות אלה, שהתחברות אליה אפשרית מתוך שוויון, היא דווקא זו הלא-דתית, שבקרבה חיים ופועלים הציבורים הללו.

ב. החברה הדתית הוותיקה – המבוססת אינה נוטה לעודד התבססות של אוכלוסיות עולים אלה בקרבה, אם מטעמים חברתיים ואם מטעמים דתיים. (ויש המשתמשים בנימוק הדתי ככיסוי לחוסר הנכונות לפעול לקירוב לבבות של ישראל לאביהם שבשמים, מחשש לנזק חברתי).

ג. מצב זה אמנם מסייע לתהליך החילון אצל אלה המרגישים כנדחים מקבוצת ההתייחסות הדתית, אבל יש בו גם הסבר לתופעה חדשה של התבססות עצמית בדרך המסורתית המקורית.

כדבר הזה קורה לציבור של ספרדים שומרי מצוות, הגאים בהתייחסות לדרך אבותיהם, מתגבשים סביב מנהיגות אותנטית ומתנערים מזיקה למנהיגות חברתית, פוליטית ותורנית, שאינה מסייעת לזקיפות הקומה העצמית ולהחזרת עטרה ליושנה.

סוף דבר

הדרכים לחיזוק האמונה וההכרה הדתית אינן רק אלה העוסקות במישרין בחינוך ובלימוד, ולא רק אלה המתמודדות עם השאלות העומדות בפני האדם המודרני, אלא גם אלה המביאות בחשבון את נגמותיו החברתיות, ואפילו את נגמותיה של החברה שאליה הוא שייך.

ברור הוא היעד החינוכי בתחום האמונה וההכרה הדתית, אך קשה הוא מאוד להשגה. הרמב"ן, בהשגותיו לספר המצוות, מונה כמצוות לא-תעשה: "השמר לך פן תשכח את ה' אלקיך" (דברים ו', יב; ונכפלה בדברים ח', י), שהיא ההימנעות מלהטיל

ספק באמונה בו יתברך. זאת בנוסף למצוות עשה: "אנכי ה' אלקיך אשר הוצאתיך..."
שהיא אמונת האלוקות, כפי שקובע גם הרמב"ם.
כדי להביא כל תלמיד לרמה גבוהה כל-כך של אמונה צריך שזו תהיה כאש בעצמותיו
ותהפוך לטבע גמור אצלו, שיוכל לומר אינטואיטיבית: "נעשה ונשמע".
אולם יש לפתח מודעות לתהליכים כלליים ופסיכולוגיים המסייעים לעלייה במעלות
האמונה או חייו מעכבים אותה, ויש מצבים חברתיים וחוייתיים, שבהם תחושת כפיות
ההר כגיגית מפנה את מקומה לייקומו וקבלו היהודים עליהם ועל זרעם" (אסתר ט', כז).
התוודעות עמוקה של המחנך לרקע הזמן והסביבה של תלמידיו נחוצה לסלילת
המסילה העולה לחיזוק אמונתם והכרתם הדתית ולהדרכתם לאפיקים ולמסגרות
חברתיות, המאפשרות פתיחת שערי לבם לאביהם שבשמים.
יהי רצון, שההשפעות החברתיות תורחבנה ותרבינה, שההתעצמות הדתית השלמה
תקיף את כל בני ישראל, שיתאחדו למילוי יעדם לתקן עולם במלכות שדי, וכל בני בשר
יקראו בשמו.